

СЕРГІЙ ШАМРАЙ:

Боротьба Тульчинських міщан з графами Потоцькими (1797—1837).

Умови життя селян і міщан, зокрема мешканців невеликих міст, що в своїй праці не набагато різнилися від селянства, були дуже важкі на Правобережжі у XVIII ст. На це впливали тогочасні умови господарства, — перехід промисловости знову на досить замкнені, або принаймні дуже обмежені фільварочною системою шляхи. «Монопольне становище суспільне аграїв, пише М. І. Яворський¹⁾, підкопувало міста, придушувало всякі зародки в них вільної промислової праці». І не дурно тому мешканці невеликих панських містечок Правобережжя в ці часи значною мірою мусять повернутися до сільсько-господарчої праці; вони дістають землю від поміщиків і зобов'язуються за це різними новими повинностями і панщиною. Але в самих останніх роках XVIII ст. і початку XIX-го селянство і міщанство цих невеликих панських містечок намагається вирватися з панщизняної системи, вирватися з замкненого кола панської промисловости. Розвиток капіталізму в ці часи викликає і розвиток та самовизначення селянського підприємства, тягне й боротьбу селян за це самовизначення. Не дурно тому, в селянських заворушеннях перш. полов. XIX ст. на Правобережжі завжди майже веде перед заможніше селянство, майбутня дрібна сільська буржуазія. Те ж саме ми бачимо, може навіть ще яскравіше ніж в селах, в містах, в панських, або в колишніх панських, людність яких намагається всіма силами вибитися на широкій шлях вільної продукції на ринок, та ще й урвати, що можливо, від панського господарства. Правда, місто здебільшого намагається боротися, так мовити, легальним шляхом, — скаргами, судовими процесами і т. ін., хоч часто сюди сотнями влітаються дрібні розрухи, відмовлення робити панщину, виступи проти економічного примусу і т. ін. Характерно, що найактивніше і найупертіше виступають міста більш багаті, для яких промисловість (будь, то хліборобська, чи фабрична) і торгівля мали більше значіння і через те бажання поставити їх у сприятливі умови вільного розвитку було ще сильнішим.

В цьому невеликому нарисі ми й подаємо історію боротьби одного міста (Тульчина) за свою економічну й соціальну незалежність, боротьби, що тривала 40 років і впровадилася з обох боків (як міста так і поміщика) дуже уперто й завзято.

Раніш ніж перейти до огляду суперечки, спинимося коротенько на самому м. Тульчині та на особі його власника, Станіслава Щенного Потоцького. Потоцький починає своє життя в Галичині і переїздить в свої маєтки в пізніше званій Наддніпрянській Україні лише в середині 1770-х років. Тут він обирає своєю столицею, — бо назвати так резиденцію великого магната буде, гадаємо, цілком вірно, — м. Тульчин, що було

¹⁾ Нариси з істор. револ. боротьби на Україні, т. I, с. 64. Раніш це зауважив В. Б. Антонович.

в ці часи чималим центром і власне самотнім в цій місцевості можливим для оселення власника. Дійсно, з більших міст колосальних маєтків графа Потоцького, Умань лежала руїнами, Браїлів був замалий і затісний, — нарешті Могилів, в ці часи, коли традиція татарських нападів була ще свіжа між польським панством, вважався досить небезпечним, бо був надто висунутий на південь ¹⁾.

Тулчин стає столицею трохі не цілої малої держави, що займає більшу половину Брацлавського воєводства з 130 тис. осадників, гідних для панщини ²⁾. Відновлюється старий дерев'яний палац, але вже 1782-го року будується великий, новий, кам'яний будинок, палац, з двома павільйонами з'єднаними з ним шкляними галереями. Над цим палацом весь час, навіть у часи упадку його, красується гордовитий напис: «*Wu zawsze wolnych i spocliwych bił mieszkaniem*» ³⁾. При палаці утворюється дуже гарна картинна галерея і велика бібліотека. Життя в замку провадиться пишне, бучне; лише самого постійного штату при палаці (не лише служителів, але й шляхти, капеланів і т. ін.) було до 400 чоловіка.

За словами д-ра Ролле ⁴⁾, Потоцький, приїхавши до своїх наддніпрянських маєтків, зокрема Тульчинського, зустрів тут великі непорядки. Очевидно, під непорядками тут треба розуміти з економічного погляду ті вільності, «слободи», якими почасти користувалася людність степового польського пограниччя ще й у ті часи. Не дурно тому Потоцький відразу почав закладати фільварки, перебудовуючи, очевидно, місцеві господарські відносини «за зразками, що існували в його попередньому місці осідку, в Галичині і північно-західних польських землях. Рівночасно він міняє й систему адміністраційну, запроваджує суворий контроль, а рівно ж і зменшує (за словами Ролле) панщину і нарешті заміняє її грошовим чиншом, дуже низьким для тих часів (так що з 3 мільйонів моргів землі мав 2.001.890 злотих річно) ⁵⁾. За словами того ж дослідника, він відбирає оренди від Євреїв, закриває їх шинки, бажаючи припинити піяцтво, слідкує за тим, щоб селян не кривдила адміністрація, і взагалі встановлює для селянства ліпші умови побуту. На думку польських мемуаристів ⁶⁾, селянство в маєтках Потоцького живе в ці часи надзвичайно щасливо і є дуже багате; воно нібито так любить свого власника, що аж рветься само на панщину, а дівчата навіть платять осавулам, щоб ті призначили їх на панщину поза чергою ⁷⁾.

Це легендарне оповідання вплинуло навіть і на деякого з серйозніших українських істориків. Так, О. Єфименко в своїх «Очерках історії Правобережної України» пише: ⁸⁾: «Єдва ли не единственнымъ исключеніемъ изъ среды украинскаго дворянства былъ Щенный — Потоцкій: онъ уничтожилъ въ своихъ имѣніяхъ еврейскія аренды, желая уменьшить среди подданныхъ пьянство. Впрочемъ этимъ не ограничивались его заботы о народѣ: онъ уменьшилъ панщину и потомъ совсѣмъ уничтожилъ ее, замѣнивъ очень легкимъ чиншемъ, устроилъ администрацію, простую и удобную по отношенію къ контролю надъ притѣсненіями под-

¹⁾ Dr. Antoni J., *Opowiadania historyczne*. Lwów. 1875. V. Dwór Tulszyński, s. 206.

²⁾ Сто років пізніше на цій території ми бачимо понад 600 тисяч душ. *Ibidem*, ст. 213.

³⁾ *Ibidem*, с. 215. Порівн. спр. № 103 від 1811 року (опис будинку) з Подільського фонду Рукописного відділу ВБУ.

⁴⁾ *Ibidem*. с. 213.

⁵⁾ *Ibidem*.

⁶⁾ Напр. почасти той же Ролле, або Chrańszczewsky.

⁷⁾ *Ibidem*. с. 213.

⁸⁾ «Южная Русь», т. I, с. 131.

данихъ со стороны панскихъ офіціалістовъ». Але, висловлюючи усі ці запозичені в Ролле твердження, авторка намагається внести деякі корективи, принаймні в деякі байки Chraszewskiego: «Конечно, изъ всего этого едва ли выходила арендная идиллія, описаная Хржонцевскимъ, который увѣряетъ, что подданные Потоцкаго сами рвались къ работѣ, а дивчата платили надсмотрщикамъ, чтобъ тѣ выгоняли ихъ на панщину. Однако традиція о благожелательствѣ магната до сихъ поръ живетъ въ средѣ мѣстного населенія»¹⁾.

Треба визнати, що з усього вищесказаного є безсумнівне лише одне — заможність Тульчинських міщан, що залежала від того торговельно-промислового життя, що так зросло за часи, коли Тульчин був резиденцією Потоцьких²⁾. Неправдивість же решти відомостей ми яскраво побачимо з фактів, що їх наводиться далі, — в самій суперечці між мешканцями Тульчина й Потоцьким.

Ми вже казали, що в Тульчині в останніх десятиліттях XVIII в. провадилося досить гучне життя. Відвідують його й досить високі урядові особи, як напр., 1782 року князь Чарторийський, генерал земель Подільських, 1787-го року Потьомкін і тоді ж Катерина II, нарешті того ж року (17—20 травня) Тульчин відвідав і король польський Станіслав Август, в пам'ять відвідання якого Потоцький збудував у місті обеліск і дав волю усім мешканцям самого Тульчина і на милю довкола нього³⁾.

Але пізніше місто Тульчин трохи занепадає. Деякий час власник постійно не живе в ньому, зменшується попит на ріжний привозний крам, в ньому стоять війська, на ньому тяжать величезні борги⁴⁾, і т. ін. Нарешті Щенський Потоцький цілком його залишає і переїздить до Умані⁵⁾; у його спадкоємців являється думка продати місто в скарб, для майбутнього губернського міста.

Хоч переведено це в життя не було (бо Подільське губернське Правління визнало Тульчин за невідповідний для губернського центра⁶⁾, але тоді було складено детальний опис міста (1811-го року), на підставі якого ми й можемо досить певно уявити собі, чим Тульчин був у ці часи (кінець XVIII і початок XIX ст.).

Місто Тульчин лежить на рівному, трохи низинному місці, між річкою Сильницею і Тульчинкою, що впадає в Сильницю біля самого міста. Треба сказати, що географічне становище міста у відношенні торговельному для тих часів було дуже добре: воно лежить якраз в середині Поділля між великими тогочасними торговельними центрами, як Одеса, Бердичів і Броди; це положення Тульчина, до річі, й звернуло на нього увагу Комісії, що мала обрати губерніяльний центр для Подільської губернії.

По боках міста йдуть ставки, дуже багаті в тих часах ріжною рибою. Грунта добрі — здебільшого черноземля, в деяких же низинах при болотах торф, гідний на паливо.

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Через це так зростає і людність Тульчина у 1770-х р., що навіть закладаються нові вулиці, напр., Мазурівка (про це далі).

³⁾ Ibidem, с. 222—223. Про це докладніше (за архівними даними) далі.

⁴⁾ Dr. Antoni J., Opowiadania historyczne, Lwów, 1875, VI. Lozy pięknej kobiety, s. 255.

⁵⁾ В цей час Тульчинський ключ складається з одного містечка і 36 сел, з 18.005 д. людности.

⁶⁾ Рукоп. відділ ВБУ, фонд Подільських справ, спр. № 103, «о учиненні по Высочайшему повелѣнію описаній и оцѣнки городу Тульчину», 1811 рік.

Біля міста в лісних місцевостях містяться деякі позаміські будинки власника гр. Потоцького, або, як називає їх опис: «увеселительныя мѣста», а саме: 1) Дика роща, що її звуть Ганк, в якій прокладені й оброблені стежки й алеї, місцями посаджено фруктові дерева, а рівно ж і квіти; є в ній і кілька старих літневих хаток-павільйонів. 2) Така ж роща, відома під назвою Бакши; в ній двоповерховий загородний панський (Потоцьких) будинок з цегли, до будинку веде тополева алея; ця роща також почасти культивована, як і попередня. 3) Хутір панський з дерев'яним будинком, фруктовим садом і рибним ставком. 4) Нарешті «звіринець», як його зове справа, з хатою для лісничого. Являє з себе він власне дикий ліс і болота, в яких поруч з свійськими тваринами є й дикі, напр., вовки, лисиці, зайці, олені і т. д.

Між цими мальовничими околицями лежить, як згадано, саме місто Тульчин.

Разом з кількома своїми передмістями, це місто є чимале. Під самими садибами у місті є 193 десятини 992 кв. сажні, під передмістями, а також хуторами з садами коло міста, — 214 дес. 1.629 кв. саж. Крім того, під церквою і цвинтарем—2 дес. 1028 кв. сажн., під кляштором домініканів 1 дес. 1714 кв. сажн. і т. ін. Вигону всього у міщан 54 дес., ріллі 1.983 дес. 2.100 кв. сажн., сіножаті 118 дес. 73 кв. сажн., лісу будівельного 201 дес. 281 кв. сажн., молодого 141 дес. 651 кв. сажн.; попівських земель 99 дес. 1.679 кв. сажн., і т. ін. Крім того озера, ставки, шляхи тощо. Нарешті у приватних сторонніх осіб (себто у дрібних шляхтичів) під садибами — 50 дес. 1.810 кв. сажн.. Всього ж під містом усякої придатної й непридатної землі — 3.167 дес., 505 кв. сажнів.

Будівлі у місті такі:

П у б л и ч н і: церква кам'яна во ім'я успенія пресв. Богородиці, кляштор римсько-католицький домініканський, кам'яна каплиця, кам'яна єврейська школа.

В л а с н и ц ь к і (Потоцьких): панський 2-поверховий будинок і 2 кам'яні ж двоповерхові флігелі, кам'яний будинок, де містився панський театр, три будинки (2 кам. і один дерев'яний) з господарськими будівлями і стайнями, неокінчений кам'яний будинок (власне стіни без даху і підлог), готель (обержа) з залами, кімнатами для гостей і господарськими будівлями, крамниці, новий кам'яний гостинний двір, кам'яний шпиталь, і при ньому будинок лікаря, нарешті заїзжа корчма.

Е к о н о м і ч н і: кам'яний бровар з солодовнею, дерев'яна гуральня, 6 економічних дерев'яних магазинів, шпихлірів, шоп і т. ін., 4 будинки дерев'яні для економічного персоналу, два млини, один новий на 4 камні, другий старий на 2, один вітряк, нарешті три хати при в'їзді до міста, — для стражників.

П р и в а т н і: будинків духівництва й шляхти — 6 кам'яних, 321 дерев'яних, міщанських: християн — 257, Євреїв — 176. І, оскільки недавно перед описом була пожежа, що знищила значну частину будівель, то тепер (1811 р.) роздано: вільним особам і шляхті — 39 діляниць під садиби, Євреям — 290¹⁾; крім того мають ще роздати 69 діляниць.

Мешканців, до речі, малося селити (а рівно ж і переселяти вже осілих) так, щоб шляхта жила окремо, міщани-християне окремо, міщани-Євреї теж окремо²⁾.

¹⁾ Інтересно порівняти цей протекціонізм Євреям зі звісткою польських письменників (яку ми вже наводили), що Потоцький їх прогоняє з оренд і взагалі виселяє.

²⁾ Колиб Тульчин було куплено в скарб, то губерніяльні установи намічалось розмістити в будинках панських та економічних.

Всього у Тульчині ми бачимо чималу людність, а саме:

	За ревізією 1795 р.		За ревізією 1811 р.	
	чолов.	жінок	чолов.	жінок
Фамілії Потоцьких	4	6	?	?
Ріжних посесорів	15	12	?	?
Чиншової шляхти	402	350	?	?
Священнослужителів	17	13	?	?
Чужоземців	68	68	66	68
Міщан християн	775	778	888	830
Одставних польської служби жовнірів	—	—	18	15
Міщан-Євреїв	621	529	781	707
Ремісників	—	—	214	218
Фабрикантів	—	—	2	3
Селян	?	?	70	81
Купців християн	?	?	2	2
Купців Євреїв	?	?	12	19
Разом	1902	1756	2253	2143

Як бачимо, за ревізіями, не вповні повними, людність все ж чимала: 1811-го року їх щось із $4\frac{1}{2}$ тисячі, та й то там не зазначено шляхти, духівництва і т. ін. Разом же з ними (беручи відомості 1795-го року) тисяч до $5\frac{1}{2}$.

З наведеного ясно, що таке значне місто, з чималою людністю і багатьома промисловими закладами й значною торгівлею мусило давати чимало прибутків. І дійсно, ці прибутки, що їх показує вищезгаданий опис, значні¹⁾. А саме:

Чистого прибутку річно:

1) З пропінатійного горілчаного збору:—150.832 злотих $9\frac{1}{2}$ грошей (за показаннями економії—165.793 зл. і 21 гріш), або в карбованцях сріблом (за перерахунком комісії)—22.264 карб. $84\frac{1}{2}$ коп.²⁾.

2) З пивного пропінатійного збору: 49.207 злотих (в карб. не показано, має бути—7.384 руб. 05 коп.)³⁾.

3) За дріжджі пивні—8.000 злотих, 1.200 карб.

4) З анекси (прибуток за відкупні торги—напр., виноградними винами, хлібом і т. и.)—52.236 зл. або 7.836 карб. 40 коп.⁴⁾.

5) За віддані в оренду крамниці (120 крам., що тепер будуються і 2 магазини)—30.280 злотих, або 4.542 крб.

6) Інвентарного прибутку під ріжними назвами: з міщан християн—15.384 злотих 27 гр., з селян м. Тульчина—4.285 зл. 26 гр., шляхти—4.213 зл. 25 гр. Треба сказати, що податок з міщан-християн вираховано в тому ж розмірі, як і селян, але оскільки в цих роках їх вважають за міщан, то Комісія з рахунком економії не погодилася, а визначила прибуток з міщан християн у 8.752 злот. 16 гр., а міщан Євреїв—7.635 зло-

¹⁾ Прибуток показує економія на підставі пересічних даних за 6 років; перевіряє його комісія. Показано його в злотих і російських рублях, при чому перевод злотих на рублі (злот. 15 коп.) зроблено іноді неповні вірно. Але оскільки помилки здебільшого невеликі, ми їх не виправляємо, подаючи цифри так, як їх написано в описі.

²⁾ Цей, а також і наступний пункти, яскраво відкидають твердження польських письменників про боротьбу Потоцького з піяцтвом людности.

³⁾ Здається в одкуп Євреям.

⁴⁾ Також.

тих. Всього ж інвентарного прибутку за визначенням Комісії мало бути — 24.877 злотих 7 грошей, або 3.741 карб. 37¹/₂ копійок річно.

7) З млинів — 19.000 злотих, або 2.100 карб.

8) З воскобоян і медоварні — 5.000 злот. — 750 карб.

Всього отже, Тульчин мав давати власникові (Потоцьким) прибутку коло 50 тисяч карбованців сріблом річно (49.818 крб. 67 коп.) — сума по тих часах велика. Більшу половину цієї суми (три п'ятих її) давав пропінанційний збір з горілки й пива, далі йшов збір з торгівлі (анекса) та за оренду крамниць (четверта частина усього прибутку), далі інвентарні прибутки і т. ін.

Ці дані свідчать нам, поперше, що місто було прибуткове і власник мусив його цінити, подруге, що людність, беручи чималу участь в торговельно-промисловому житті міста, була заможня. Нарешті, потреба, — що заможність людности з одного боку, і прагнення власника вдержати цю людність за собою, щоб не позбутися значної частини прибутків, — з другого, мусила привести в решті решт до конфлікту між наростаючим міщанським капіталом і капіталом поміщицьким і викликати певну боротьбу.

Перейдімо тепер до самої справи. Як ми вже зазначали, 17-го травня 1787-го року, щоб зробити щасливим і пам'ятним (за словами Щ. Потоцького) день приїзду короля Станіслава-Августа до Тульчина, власник Станіслав Щенсний-Потоцький дав своєю грамотою усім мешканцям його цілковиту особисту волю, ріжні торговельні та інші привілеї, і т. ін.

Оскільки вся дальша боротьба міщан з Потоцьким і його спадкоємцями, — що заперечували законність цієї грамоти, відкидали деякі пункти її і т. ін. — точилася довкола неї, ми дозволимо собі, щоб цілком ясно уявити становище¹⁾, навести цю довгу грамоту (копію з копії якої ми знайшли)²⁾ повністю³⁾.

Kopia s kopii.

Stanisław Szczęsny z Złotego Potoku na Brahyłowcie, Mohylowcie, Litowirzu, Tulczynie, y włosci Humanskiey Potocki Woiewoda Generał ziem Ruskich, Bielski, Rubieszowski, Sokalski etc: Starosta orderów polskich, Generał Leytenant Woysk Koronnych Dywiziją Ukrainą y Podolską kommanderuiący.

Mieszczan Tulczyńskich.

Chcąc aby miasto Tulczyn wieczną miało pamiątką szczęśliwego przebycia Nayasnieyszego Stanisława Augusta Króla naszego, y aby ten przyjazd był Epoką szczęśliwości ludu tuteyszego, iako Dziedzic y Własciciel mieysca tego, część Praw moich w Dzień tak wielkiego dla domu mego zdarzenia szczęśliwości poddanych poświęcam, y te wiecznemi czasy trwac mające Prawo miasteczku Tulczynowi nadaie, y te przed aktami grodzkiemi Winnickiemi ztwerdzić przyrzekam.

¹⁾ Напр., пізніше сам Щенсний Потоцький заперече законність цієї грамоти, бо її нібито не було записано в книжках городських. Копія ж, що ми її тут подаємо, свідчить, що ще 1788 року (на другий рік по наданню цієї грамоти вїїт Тульчинський її записав у книжках городських Вінницьких.

²⁾ Копію написано польською мовою, — з численними орфографічними помилками. Найважливіші й найочевидніші помилки ми дозволили собі виправити.

³⁾ Рукоп. відділ В.Б.У., фонд Подільських справ, справа нумерована й розбита, — «Дѣло Тульчинскихъ мѣщанъ съ графомъ Мечиславомъ Потоцкимъ», ар. 1478—1479.

1. Wszystkich obywatelów w Miescie Tulczynie y Przedmiesciach Zawalu, Wołowodowce y Kozaczyźnie osiadłych, iako też y w przyszłości osiadać mogących, od poddaństwa wiecznemi szasy uwalniam.

2. Obywatelom Miasteczka Tulszyna domy y grónta ogrodowe, na które ode mnie lub w przyszłości od Suscesorów moich prawa mieć będą, przedawać y kupować wolno będzie, a przedawszy swoy majątek przed aktami mieyskimi, y nie będąc nikomu dluznemi iako wolnym Ludziom kazdego szasu wynisć dozwołono z miasta będzie.

3. Kaźdemu z obywatelów Tulczyńskich Handle prowadzić, Fabryki zakładać, Rzemioslem się bawić wolną będzie bez żadney od Handlów, Fabryk y Warsztatow opłaty.

4. Chcąc zachęcić obywatelów aby dla własnego bezpieczeństwa domy murowany stawiali, takowe Domy murowane od wszelkiego czynszu Panom Dziedzionym Tulszyna na lat trzydziesci od zamieszkania uwalniam.

5. Jezeliby obywatel Miasteczka Tulszyna grónta orane, sianożęci lub pastwiska posiadać czcieli, od tych podług wymiaru czynsz zwykły płacić będą, a jezliby którek z ubogich nie mógł czynszu generalnego płacić, dzień na tydzień do Folwarku dziedzica odrabiac będzie, co iednak wolności osobistej uszkodzić wcale nie ma, a ze reparacya drog, mostow y grobel dla publiczności koniecznie jest potrzebna, z kazdego Domu co miesiąc raz człowiek ieden na robotę dzienną wysłany będzie za obwieszczeniem gubernatora miasta.

6. A ponieważ wolność osobista, bezpieczeństwo praw y majątkowiest rzeczą naydroższą dla człowieka, te iak naymocniey mieszkańcom miasta Tulszyna ubezpieczając wolni będą o niedotrzymanie prawa terazniejszego do Assessorji Koronney Dziedzica pozwać, y w tym sądzie Dziedzic odpowiadać winni będą. Data w Tulczynie dnie 17 Maia 1787 roku.

Stanisław Szczęsny Potocki WGZR: M. P.

Roku 1788 dnie 5 7-ris stawiać się osobisce sławetny Teodor Sudakewicz Woyt Miasta Tulszyna te prawo od IW-o Stanisława Szczęsnego Potockiego woiewody Generała ziem Ruskich miastu Tulszynowi nadane dla zapisania do xąg grodzkich Winnickich w sposob oblaty podał.

Przejąłem Franciszek Rakowski Namiestnik grodzki Winnicki. Inductum od Acta Castrensia Capitanelia Vinnicensia. — Zgodno z oryginałem Sekretarz Szydelski.

Як бачимо, Потоцький дає чимало прав міщанству тультинському, включно до права позивати його в разі недодержання цього акту. Але й тут просковзує певний комерційний розрахунок: за користування землею міщани мають платити чинш, або робити панщину день на тиждень. Хоч в цілому ці умови для тих часів були, безперечно, не важкі.

Сказати з певністю, якими мотивами керувався Щенсний Потоцький, звільняючи тультинських міщан, — важко. В кождому разі не бажанням дійсно допомогти цьому міщанству; не дурно, вже в 1790-их роках він сам починає опротестовувати свій добровільний акт. Швидше всього зробив Потоцький цей вчинок з пихи, а також щоб показати королеві, як він шанує його і його приїзд. В ті часи для Потоцького мати навіть певні матеріальні втрати, при його багатві було не страшно. Тим більше, що цей акт фактично нічого не міняв; й сам Потоцький не надає, очевидно, великого значіння йому і далі продовжує вимагати від тультинських міщан панщини. Але з переходом Правобережжя до Росії становище міняється. За ревізією 1795 р. тультинських мешканців записують як міщан і вони починають поволі звільнятися від панщини й взагалі більшості обов'язків щодо свого колишнього власника. У ці часи для Потоцького це вже не в байдуже, як колись у 1780-х роках, коли він може б (хоч

це й сумнівно) ще б погодився на цю емансипацію тульчинців. Його маєтки у 1790-х роках сильно зменшилися, відходять від нього кілька великих ключів з містечками й десятками сел, відходять від нього і староства¹⁾; на решті ж його маєтків тяжать великі борги: 1793 року, напр., вісім мільйонів злотих²⁾ (один мільйон 200 тисяч рублів сріблом). Звичайно, в таких обставинах і невеликий, порівнюючи прибуток з Тульчинських міщан стає для колишнього власника дорогий і він починає боротися за повернення знов міщан у підданство.

Починає справу Щенсий Потоцький дуже хитро. Щоб скасувати свій акт, він намагається поставити справу так, нібито ініціатива знесення цього акту походить від міщан³⁾. А саме, економія підмовляє (1797-го року) тогочасну тульчинську старшину, в якій переховувався вищезгаданий акт, подати без згоди і відома громади на нього «рещес». Щоб їх заява мала характер колективної заяви цілого міста (власне міщан, як їх звуть, «христіанскаго закона», бо міщани-Євреї участі в цій і наступній боротьбі не беруть), економія збирає підписи, як примусом, так і з допомогою обіцянок, у деякого з міщан. В цій заяві було написано, що мешканців міста Тульчина, що завжди були селянами, почали з 1795-го року записувати силою у міщанство і примушувати платити міщанський «оклад», поруч з селянськими податками і повинностями; не вважаючи на їх неохоту, городничий тульчинський майор Бутлер силою записує їх у міщанство, а непокорних сажає до в'язниці.

Слідом за ними подає скаргу до Експедиції Державних витрат, що передає її 1799-го р. до Сенату, і Щенсий Потоцький. Він заперечує свій акт, як незаконний, бо поперше, його писано не на гербовому, а на простому папері, подруге, не всі умови його виконано, потрете, його не закріплено в «присутственныхъ мѣстахъ»⁴⁾.

1800-го року Сенат ухвалив, що раз селян вже перевели до міщанства, то нехай вони вже й лишаються у цьому стані⁵⁾.

Це викликало знов низку протестів. Група міщанства, що й раніше скаржилася, знов подає, очевидно за наговором економії, скаргу до Житомирського Асесорського суду (1800 року), що Потоцький записав їх у міщани без їх згоди; 1801-го року вони знов поновляють свою скаргу. Інтересно підкреслити, що в ці часи більшість міщанства лишається інертна. Можливо, що міщанство ще не розібралося в ситуації і не знало, що для нього корисніше, чи лишитися селянами, чи перейти у міщанство. Впливало на цю непевність міщанства й те, що воно й досі робило всі повинності й платило податки селянські, а з другого боку мусило платити ще й міщанські податки; цей подвійний тягар податків відзначив і Брацлавський магістрат, до якого було приписано Тульчинських міщан; магістрат звернувся 1804 року зі скаргою на це до Подільського Губернського Правління.

Знов таки рівночасно з Тульчанами подає 1800-го року скаргу і Потоцький; він відзначає, що Тульчинські мешканці є вже кілька сот років дідичні піддані і зараз фактично в тім стані; хоч він і дав їм право на волю, але не оформив його актом судовим; до того ж самі тульчинські мешканці цього права не хочуть.

¹⁾ Dr. Antoni J., Opowiadania historyczne, V, Dwór Tulczyński, str. 331—332.

²⁾ Ibidem, VI, Lozy pięknej kobiety, str. 255.

³⁾ Рукоп. відділ ВБУ, фонд Подільських справ, спр. №№ 1802—1803.

⁴⁾ Рукоп. відділ ВБУ, фонд Подільських справ, № 105, «О мѣщанской свободѣ жителей мѣстечка Тульчина владѣнія графа Потоцкаго».

⁵⁾ Там же, спр. № 102—103. Надалі, аж до наступної посилки, ми викладаємо факти за цєю справою і тому посилок на неї знов не робимо.

Цю скаргу розглядав спочатку Волинський Надворний Суд, а по скасуванню його, уповноважений графа Потоцького звернувся 1802 року до Сенату з проханням переглянути цю справу вдруге.

Але тим часом, поки суд Надворний ще не було скасовано, він вжив деяких заходів, щоб розв'язати справу тульчинських міщан.

Він призначає певну комісію, що мала розглянути цю справу; входять у неї від Потоцького — граф Олександр Мощинський, суддя Брацлавський Антін Чернецький, суддя Гайсинський Павло Немизький, писар Брацлавський Павло Жабоклицький і майор Тадеуш Мусаковський; а від міщан: бригадир Матвій Перекланський, Михайло Мусаковський, підсудок Уманський Антін Госновський, Вінцентій Козловський і писар Брацлава Ян Синицький. Для охорони ж інтересів держави в склад її входить і призначений урядовець, а саме «фіскал» Тресковський.

Перш за все ця комісія запитала Скарб (казначейство), чому Тульчинські мешканці 1793, 1794-го років платили податки як селяни, а після 1795-го їх примусили платити податки і міщанські. На це той відповів, що для цієї країни відділи «казначейства» було відкрито лише з 1795-го року, з якого часу і стало можливим збирати податки за законами Російської імперії. Далі, 1802-го року Комісія почала розпитувати міщан (очевидно з вищезгаданої групи), які показали, що хоч волю *de jure* вони дістали 1787-го року, але фактично вони її ніколи не мали і не мають, весь час по старому роблять іанцину і платять податки. А з 1795-го року, як городничий майор Бутлер їх записав у міщани, вони платять подвійні податки, а до того дуже збідніли (здається, Потоцький забрав частину земель у них, С. III.). На підставі цих свідчень, Комісія, що взагалі, очевидно, складалася з осіб, що ставилися прихильно до Потоцького, визнала, що фактично мешканці Тульчина міщанами не були, записав їх у цю верству городничий Бутлер проти їх бажання, а тому акт про волю тульчинських мешканців найдоцільніше скасувати. Правда, уповноважений від уряду, Тресковський, свої думки не висловив і цієї постанови не підписав.

Цю постанову було передано Винницькому Надворному суду, далі, після його скасування, справа пішла двома лініями: поперше, як згадувалося, в Сенат, по-друге — в Подільське Губерніяльне Правління. Це Правління, до остаточного вирішення справи, ухвалило (1806 року), щоб землі, що їх почав забирати власник у Тульчинських міщан, їм повернути, за що вони покищо мають платити чинш за контрактом (що його мають скласти) з власником.

Міняється становище 1808-го року. Більшість міщанства тепер починає розуміти, що міщанські права вищі за селянські, а тому починає виступати вже проти Потоцького, власне проти його спадкоємців (бо Щенний Потоцький вмер 1805-го року). Воно подає заяву до Брацлавського повітового суду, прохаючи, щоб за ними зафіксували їх право на волю і на всі міщанські права. Попередні скарги й заяви, протилежного характеру, міщанство поясняє самочинним виступом деяких нечисленних груп, що так робили з підговору або примусу економії, або навіть з своєї «простоти». Скаржиться воно й на те, що Потоцькі сильно утісняють міщанство, обкладають великим чиншем і податками і т. ін.

Справа поволі посувається наперед. 1809-го року її розглядає Подільська Казенна Палата, далі її передається до Цивільного Департаменту Подільського Головного Суду. Іде судова тяганина, збираються документи, вимагається інвентарів і т. ін. Але 1811-го року Головний Подільський Суд все ж рішає справу і вирішує на користь спадкоємців.

Щенного Потоцького. Акт його від 1787 р. касується і тульчинські мешканці надалі мають вважатися за селян.

Це викликає енергійний протест з їх боку. Того ж 1811-го року вони подають скаргу імператору Олександрові Павловичу, який наказує Сенатові, в якому й так ця справа перебувала, переглянути це рішення. 1812-го року Сенат наказує переслати йому усі справи і починається безконечна тяганина, очевидно не без участі Потоцьких, вважаючи на той, висловлюючися сучасним терміном, саботаж, який ми бачимо з боку їх економічного управління до наказів урядових органів. Головний Суд наказує Потоцькому перекласти всі документи з польської мови на російську для посилки в Сенат, його економічне управління вперто відповідає на це мовчанкою. Сенат поновляє 1813, 1814-го років наказ Судові прислати всі справи суперечки Тульчинських міщан з Потоцьким (власником тепер є син Станіслава Щенного Мечислав Потоцький, але за його малолітством керує маєтком його мати Софія Потоцька). Другий департамент Головного суду відговорюється тим, що економічне управління досі не переклало всіх паперів з польської мови. У відповідь Сенат, висловивши догану департаментові за тяганину, наказує перекласти папери за кошт правління цього департаменту і зараз же прислати до Петербургу¹). Але й це мало допомагає, бо ще 1819-го року Сенат знов нагадує про присилку справ. Нарешті, 1820-го року переклад закінчено. 1821-го року цю справу слухано, але оскільки всіх документів не було поки прислано, а лише екстракт зі справи і думку цивільного губернатора Поділля графа Грохольського, то рішення не було винесено, а наказано прислати всю справу в цілому. Нарешті, на початку 1824-го року усі справи були в Сенаті і 24 квітня він виніс ухвалу. А саме було визнано:

1) Оскільки в Польській державі, і навіть й до цього часу (до 1824 р.) в краях, що входили в її склад, офіційні папери часто писали й пишуть не на гербовому папері, то це не може бути мотивом для скасування акту, підписаного самим Щенським Потоцьким і за його печаткою.

2) Умови, яких нібито за заявою Потоцького не виконано, в акті ніякої немає.

3) Щодо того, що акт цей не було записано у всіх урядових місцях, як треба було, то це менш важно; воно свідчить лише, що мешканці були певні у своїй волі, а може не дуже й були знайомі з законами. Нарешті Сенат відзначив, що заява декого з людності, що вони не хочуть бути міщанами, сили не має, а тому мешканці Тульчина мають і надалі лишатися й мати всі права міщан. А щоб з'ясувати справедливість усіх скарг міщан, їх кривди і т. ін., наказується призначити відповідну комісію. Цю постанову Сенату затвердили міністр юстиції, а також і сам цар, і 20 серпня її було зачитано міщанам «християнського закону» м. Тульчина.

На цьому закінчується перший етап боротьби тульчинських міщан. Після упертої боротьби, після довжелезної тяганини (коло 30 років)²), міщани дістають нарешті права на особисту волю і починають домагатися деяких і економічних полегкостей.

¹) Хоч Головний Суд ці витрати (25 крб.) намагається постановою 1820-го року зтягти з Потоцького, проте, той категорично відмовляється платити, складаючи цей обов'язок на тульчинських міщан. Справа так тягнеться аж до 1837-го року, коли перекладач Рыбицький дістає нарешті наказ Суд. Палати до Потоцького виплатити йому 18 кар. 50 к. Чи дістав він нарешті ці гроші—невідомо.

²) Не дурно справи про цю боротьбу, заголовки і №№ яких ми цитуємо, нараховують кожна 2—3 тисячі аркушів, повторюючи безконечно одне й те саме.

Не вважаючи на те, що справу було вже рішено, власник м. Тульчина граф Мечислав Потоцький продовжує поводитися з мешканцями цього міста, як і раніше. Через це міщани відразу по рішенню подають дві скарги. В першій скарві вони пишуть, що хоч їх і визнано за міщан, але Потоцький і далі їх експлуатує, вимагає панщини, податків, і т. ін. В другій вони писали, що він записує міщан силою у селянство, щоб залишити їх за собою¹). У відповідь Кам'янець-Подільське Губерніяльне Правління наказує, згідно з постановою Сенату, організувати комісію, щоб розслідити претенсії міщан до свого колишнього власника. До речі, треба сказати, що претенсії ці все зростають і зростають; очевидно міщанство хоче тепер компенсувати себе за старі кривди коштом поміщика. Комісія мала складатися: з Брацлавського повітового маршала Собанського, одного з членів городского магістрату і Гайсинського повітового стряпчого²).

Перед комісією було чимало справ, які треба було точно визначити, розглянути і подати на затвердження. Справи ці набігли за останні роки перед рішенням у сенаті і тепер їх розглядали різні судові органи, що мали передати їх здебільшого комісії. Щоб ясніше з'ясувати, через що ці справи повставали і що вони мали розглянути, повернемося трохи назад. Річ в тому, що до остаточного рішення справи про приналежність мешканців м. Тульчина до міщанської або селянської верстви, їм було наказано скласти контракти з власником і платити за цим контрактом чинш за користування землею і садибами³). Такого контракта було складено 1814-го року терміном на чотири роки. За цим контрактом мешканці тульчинські за користування землею мали платити певну обумовлену суму і, крім того, кожний мав робити 12 день шарваркових у рік тяглих або піших (в залежності від колишніх категорій селянських), але з умовою, що цю повинність вони будуть нести лише в самому Тульчині. Мають вони також направляти в місті мости, шляхи, греблі і млини.

Але вже 1815-го року міщани скаржилися, що всупереч контракту Потоцький отягчає їх різними повинностями, економія не видає квитанцій за зроблені шарварки, карає на тіло міщан, як кріпаків і т. ін. Для цього було післано в Брацлава певну слідчу комісію, що на початку 1820-х років збрала такі відомості: 1) 1818-го року було покарано на різки міщанського соцького; 2) 1822 року управитель Потоцького забрав у міщан різні хутори, левади й городи; 3) підбито у кріпацтво одного міщанина, 4) хліб, що його збрали міщани для запасного магазину (405 кіп і 45 снопів), вживає власник на свої потреби; 5) не віддано міщанам 163 фури хмизу і 15 кіп «колля», що належались за контрактом; 6) з 1818-го року (часу закінчення контракту) бере податки, які схоче, і накладає зайві шарварки; квитанцій економії міщанам не дає, але вони ведуть певну розрахункову книгу, в справедливості відомостей якої готові присягнути. Крім того міщани показали, що земська поліція езекуціями примушує їх давати підводи для перевозки військових вантажів і рити рівчаки по поштовій дорозі та садити там дерева. Також скаржилися вони, що їм чиниться велика перешкода в їх торгівлі й промислах, через віддання збору податків з торгу й промислів в одкуп різним особам, що беруть податки далеко більше норми.

¹) Рукоп. відділ ВБУ, Поділ. справи, № 105.

²) Там же, спр. № 102—103.

³) Рукоп. відділ ВБУ, фонд Подільських справ, спр. нумерована й розбита, — «Дѣло Тульчинскихъ мѣщанъ съ графомъ М. Потоцкимъ». Далі, до посилки, ми беремо весь матеріал з цієї справи.

Управління маєтків Потоцького заперечувало ці відомості й дало такі пояснення, щодо деяких з них: 1) різні землі, як левади, городи і т. и., дав міщанам поміщик, а тому й має повне право їх забрати, 2) ліс дав економія лише тоді, коли знайде це за потрібне, 3) одкупники промислам і торгівлі не шкодять, а лише збирають з кожного торговця й промисловця «пляцове», що його визначив власник. Нарешті економія додавала, що всю цю справу зняли деякі неспокійні люде, щоб не платити чиншу, громада ж Тульчинська й так уже винна власникові 20.000 злотих несплаченого чиншу.

Слідча Комісія перевірила всі ці відомості й встановила, що дійсно міщани винні власникові 12.202 злотих і 10 грошей чиншу (а не 20 тисяч, як казала економія), але за те переробили 4.677 днів зайвих шарварків.

Щодо хліба в запасному магазині, то міщани дійсно його зібрали й дали поміщикові, — де ж він подівся, невідомо. Лісу 163 фури міщани дійсно не одержали.

Побачивши, що справи є не цілком добрі для неї, економія запропонувала міщанам компроміс. А саме: зайві шарваркові дні, — хоч економія і не визнає розписки на них за правдиві, вона все ж зарахувє, але лише в рахунок боргу громади і з тим, щоб день шарваркових було обраховано не дорожче 20 грошей. Хліб для запасного магазину згинув у скиртах, але економія все ж згодна заплатити за нього тисячу злотих, але з тим, щоб їх було вирахувано з того ж боргу громади. Себто з 12.202 злотих і 10 грошей боргу відіймається 3.114 злотих і 20 грош. за зайві шарварки і 1.000 зл. за хліб; себто за міщанами ще лишається 8.087 зл. 20 грошей боргу. Але на ці умови міщани не пристали, обраховуючи день шарваркових у 2 злотих, за хліб 8 злотих за копу, а також і за недоданий хмиз, — всього обраховуючи всі свої витрати у 13.073 зл. і 20 грошей, і вимагаючи до того компенсації за кривди і побої міщанству.

Цю справу в квітні 1823-го року було відіслано в Брацлавський повітовий Суд, а в листопаді вийшло й рішення: з міщан належиться взяти 12.202 зл. 10 гр. неуплаченого чиншу, але відкинувши звідти суму в 3.897 зл. 15 гр. за зайві шарварки (по 25 гр. за день), і за хмиз (по 1 зл. за фургу) та колля (3 зл. за копу). Щодо хліба, то, привівши міщан до присяги, що його дійсно розгратила економія, а не вони, наказати економії повернути натурою. Наступного року справу цю переглянув Головний Подільський Суд і ухвалив: 1) Ціна у 25 грошей за день шарварку замала, визначити платню у 1 злотий за день, себто за зайві шарваркові дні міщанам належиться 4.677 злотих; 2) замала й ціна на хмиз, що їх визначив Брацлавський повітовий суд; збільшити, отже, цю ціну за хмиз до 1 злот. 15 грошей, себто всього за хмиз і колля міщанам належиться — 289 зл. 10 грошей, 3) за хліб власник має заплатити 2.705 злотих. Але, хоч власникові ще належиться 4.531 злотий (12.202 зл. 10 гр. — 7.671 зл. 10 гр.), та оскільки у міщан було відібрано деякі угіддя, то вони фактично мали платити чинш менший, а тому до остаточного розрахунку з поміщиком, цих грошей з них не стягати. Всі ж інші дрібніші претенсії міщан має розглянути спеціальна комісія, яку, як згадано, було в цей час утворено на підставі постанови сенату від 18-го липня 1824-го року, якою мешканців Тульчина (а також передмість Завалля, Воловодовки і Козачизни) визнавалося за вільних міщан.

Хоч цю комісію було утворено в літі 1824-го року, але почала працю вона значно пізніше; гальмував справу неприїзд Собанського, що явно саботує справу, — очевидно з симпатії до Потоцького. Нарешті у жовтні цього ж року його було усунено з комісії, а на його місце призначено межового суддю Фелікса Мисловського; крім нього входять у комісію,

як згадано, Гайсинський повітовий стряпчий Жучковський, і від Брацлавського магістрату ратман Левицький¹⁾. Але, очевидно, й Мисловський ставився до цього слідства неохоче і довгий час не з'являвся; нарешті, комісія почала працю в квітні місяці 1825-го року²⁾.

Головні справи, що їх мала розглянути комісія полягали, поперше, в виявленні справедливості різних матеріяльних вимог, компенсацій міщанства за кошт власника, і, подруге, у виявленні поодиноких міщан, що їх несправедливо записав поміщик у селянство.

Щодо другого, комісія відразу виявила захоплення в селянство 76 чоловіків міщан, з них 3-ох віддано у рекрути, а двоє живуть тепер у інших маєтках Потоцького³⁾. Далі виявляється приналежність до міщанства і ще певної кількості осіб, що їх записав у селяни Потоцький⁴⁾. Подають заяви й поодинокі особи про те, що їх неправильно вважається за селян. Комісія, розслідуючи цю справу, ґрунтується головне на свідченнях старожилів, не кріпаків, здебільшого шляхтичів (дрібних),—треба сказати, що свідчення ці майже всі були на користь міщан.

З приводу підбитих у селянство міщан Потоцький пояснив, що (на його думку) мають міщанські права мешканці Тульчина, поки живуть у цьому місті. Коли ж дехто з них виселяється в поміщичі його маєтності, то він і губить право на волю, і знов стає селянином. В свою чергу Потоцький скаржився, що не вважаючи на те, що право на волю мають лише мешканці Тульчина і передмість Завалля, Воловодовки й Козачизни, міщани захопили й передмістя Мазурівку, при чому й записали мешканців його у міщанство, чим зробили велику кривду їх власникові. Тому він прохав 39 душ (15 родин) з цього передмістя, записаних у міщанство, повернути знов у його підданство.

Поруч з цими суперечками, більш, так мовити, правового характеру, суперечками за те, хто саме з мешканців Тульчина має бути міщанами, а хто селянами, борються міщани й за свої економічні інтереси, подаючи численні скарги з цього приводу. Ця друга категорія скарг, треба сказати, далеко перевищує першу; очевидно, міщанська громада в цілому мало загубила своїх членів і дбала в першу чергу про нові економічні можливості й прибутки.

13 грудня 1825-го року уповноважені міщанської громади «християнського закону» (міщани Андрій Гордій, — до речі, представник одного з найзаможніших в ті часи міщанських родів у Тульчині, і Данило Чубка) подали скаргу комісії, в якій писали: 1) Ще з 1809-го року вони роблять зайві шарварки; 2) за грамотою 1787-го року міщани мають торгувати цілком вільно і безмитно⁵⁾, між тим гр. М. Потоцький здав митні збора в откуп Єврею Янкелю Рабіновичу з Т-ством (з кількох ще Євреїв), що збирає з усіх торгів і промислів з допомогою козаків гр. Потоцького певне мито протягом вже 36 років, — напр., за заколотого кабана по злотому, з продажу хліба в тиждень один злотий, з продажу крупи, олії і інших дрібних харчів, — 2 злоти 15 грошей у третину і т. и. Всього збирається на рік не менш од тисячі злотих, себ-то всього з них зібрано зайвих грошей — 36 тисяч злотих; 3) міщани направляли дорогу проти

¹⁾ Рукоп. відділ ВБУ, фонд Подільськ. спр., спр. № 101, «Дѣло Тульчинскихъ мѣщанъ съ гр. Мечиславомъ Потоцкимъ о вольности ихъ и претензіяхъ».

²⁾ Рукоп. відділ ВБУ, ф. Поділ. спр., вищезгадана справа не нумерована; далі до наступної посилки ми знов викладаємо матеріял за нею.

³⁾ Спр. № 105 (вище цитувалася).

⁴⁾ Спр. нумерована; далі знов матеріяли подаються за нею.

⁵⁾ Див. грамоту Щенсного Потоцького, § 3.

села Корнасівки, що не входило в їх обов'язок, через це вони понесли витрати, що їх обраховано в 500 злотих; 4) у захоплених у підданство кількох міщан Потоцький за опір йому зібрав усе майно—всього на суму 666 злотих; 5) всього міщани за весь, час поки тяглася їх справа, витратили на ведення її 14.000 рублів асигнаціями. Всього вони висунули претенсію гр. М. Потоцькому, — за всі свої збитки, витрати й зайві роботи й шарварки, на суму 494.707 злотих сріблом і 14.000 р. асигнаціями.

Крім того міщани повторюють скаргу на те, що у них забрано левади, хутори й городи, якими користувалися вони за давніми правами й привілеями (на це вони подають і оригінальні грамоти й довідки з 1743 по 1805 рік), вони просять головне прискорити розгляд справи.

Відповідаючи комісії з приводу цих скарг, уповноважений Потоцького, шляхтич Франц Рутковський, зазначив, що міщани, обраховуючи пророблену панщину, доказів про неї не подають. Крім того, за користування землею вони й мали робити панщину. Щождо мита з торгівлі, то міщани мають право закладати фабрики й промислові заклади без податку, але торгувати без оплати площадного місця, — не можна¹). Щождо левад, городів, і т. ін., то документи, що їх подано, виразно не свідчать, що їх надано у власність, а не в користування. А коли так, то власник може й позбавити їх права цього користування. А взагалі ж міщани є звільнені персонально, без нерухомого майна.

Треба сказати, що комісія не виявляє яених ознак прихильності міщанству. Навпаки, судячи з тої тяганини, формалізму і неохоти комісії у веденні справ, можна добачити певну хоч і заховану, прихильність гр. М. Потоцькому. Так і щодо цієї, останньої скарги міщанства, комісія визнає дані її за недоведені й починає збирати безконечні довідки, документи, свідчення і т. ін., затаюючи всіма силами будь-яке вирішення справи.

Не дурно тому Потоцький мало рахується з комісією, й його уповноважені починають все сміливіше й сміливіше наступати на міщанство. Особливо яскраво помічається цей наступ на ґрунті стягання податків. Не вважаючи на те, що Подільський Головний Суд ще 1824 року заборонив стягати з міщан будь-які податки власникові до остаточного рішення їх справи, економі Потоцького в 1826-го, переважно, року (себто, коли комісія виявила до певної міри свої симпатії), починають стягати з міщан чинш. Чинш збирається від 25 до 50 злотих від хати, в рахунок його забирається майно міщан, їх худобу і т. ін. Економі силою захоплюють собі будинки міщан, або зібравши певні загони шляхти (іноді до 100 чоловіка), нападають на проїзжих міщан і тут же в рахунок чиншу з громади тульчинської забирають їх вози, худобу, хліб або інший вантаж, і т. ін. Далі худобу відводиться до економії, де її вживається на панські роботи аж доти, поки міщани її не викуплять, заплативши чинш. Взагалі стягається чинш всіма способами, аж до екзекуції, при чому квитанцій за зібраний чинш не видається. На всі протести уповноважений Потоцького відповідає, що за його розрахунком міщанство винне на 4.920 злотих чиншу за цей рік, і він має його стягти, не вважаючи не на які накази Губерніяльного Правління.

Між тим комісія всі скарги міщанства на ці утиски відхиляє, заявляючи їм, що то не її компетенція і хай вони скаржаться земській поліції.

Зазнаючи такі кривди, міщани подають у грудні 1826-го року скаргу до Подільського Губерніяльного Правління, просячи призначити їм іншу комісію.

¹) Своєрідна інтерпретація § 3 грамоти!

Але це не впливає на Мисловського й Жучковського, що тепер ще більш активно провадять свою лінію. Зробивши деяку поступку міщанам, — визнавши 131 душу підбитих у селянство з міщан (на це міщани представили численні документи), всі інші претенсії міщанства комісія визнала за безпідставні і в початку 1827-го року відіслала справу до Губерніяльного Подільського Правління. Звідси вона потрапила на попередній розгляд Губерніяльного прокурора, який поставився до рішення комісії дуже негативно¹).

Він зазначав, що комісія не взяла на увагу тих документів на хутори й левади, що їх подавало міщанство, рівно ж і книжечок про відроблення панщини (що їх прикладено до справ), не здобула від економічного управління інвентарних списків, за якими можна було б перевірити панщину, що її робили міщани, і т. ін. В результаті прокурор запропонував такі рішення: 1) не складати нових контрактів на чиншові внески, а нехай міщани платять чинш точно за умовами грамоти 1787 року; 2) щоби повинність шарваркова не вживалася для виконання робіт на власника і не замінювалася на гроші, але йшла лише на направлення доріг, мостів, гребель і т. и.; 3) торгівля провадилася цілком вільно, без збирання жадного акцизу.

На підставі цього відзиву прокурора Губерніяльне Правління ухвалило: 1) Призначити для слідства нову комісію з урядовця особливих доручень при віце-губернаторові Татарновського і судді Брацлавського межового Суду Жабоклицького, а також і представника Брацлавського магістрату; цій комісії передати усю справу й наказати якнайшвидше рішити її; 2) щодо чиншу, погодитися з думкою прокурора й наказати доглянути за виконанням її Брацлавському Земському Суду; 3) Щодо шарварків і торгівлі, також погодитися з думкою прокурора й взяти відповідну розписку з власника, гр. М. Потоцького.

Весною 1827-го року Татарновський приїздить до Тульчина і добуває в першу чергу, — не вважаючи на перешкоди Тульчинської кватирної комісії, помешкання для засідань комісії²). Але другий член комісії, суддя Жабоклицький довгий час не їде, не вважаючи на всі нагадування як Татарновського, так і віце-губернатора, цивільного губернатора Поділля, Гірса. Нарешті він приїздить, але не вступаючи в обов'язки члена комісії, розглядає справу, очевидно бачить її в Потоцьким і... виїздить назад до Брацлава й подає прохання звільнити його від посади межового судді, а тим самим і від обов'язків члена комісії³). У відповідь на це Подільське Губернське Правління наказує 14 жовтня провадити працю самому Татарновському, в кінці ж цього місяця приїздить і представник Брацлавського магістрату, бургомістр Тарнопольський.

Як видно, Татарновський, всупереч своїм попередникам, енергійно береться за закінчення справи.

Так, коли міщани скаржаться йому, що власник, не вважаючи на постанову до кінця процесу не збирати податків з них, продовжує й далі стягати з них чинш і вимагати виконання різних повинностей (рівночасно міщани скаржаться, що Потоцький позабирав у них і сади та вирублює в них дерева), то Татарновський негайно наказує засідателю

¹) Висновки прокурора й далі Постанову Под. Губ. Правління ми беремо з справи № 105.

²) Вицезгадана нумерована справа. Далі знов береться матеріал з цієї справи.

³) Очевидно, Потоцький підкупає представників адміністрації, хоч можливо, тут відіграють роль й національні почуття, — підтримка Поляка Потоцького проти російської влади.

Брацлавського Нижнього Суду, штабс-капітану Ольшевському примусити Потоцького не вживати міщан на панщину до кінця розгляду їх справи і, не вважаючи на неохоту цього прихильника Потоцького, примушує його виконати свій наказ. Так само, коли міщани скаржаться, що Потоцький наказав віддати в рекрути трьох підбитих ним у селянство міщан, то Татарновський енергійно береться за цю справу і, не вважаючи на протести власника, досягає того, що не лише цих трьох, але й ще декількох міщан, неправильно відданих у солдати, — звільняють.

Економія намагається боротися з такими заходами Татарновського. Головний управитель і уповноважений Потоцького Рутковський подає заяву комісії, щоб вона припинила свою працю, бо вона є неправоможна, оскільки в склад її не ввійшов суддя Жабоклицький. Але на це Татарновський заявив, що припинення діяльності комісії є справа вищої влади, а комісія за інструкцією має, поки буде рішено справу з Жабоклицьким, енергійно провадити слідство до кінця.

Щоб загальмувати роботу комісії, Рутковський виїздить з Тульчина (до Одеси); тоді комісія подає земському справникові наказ повернути його до Тульчина. Рівночасно вона розпочинає нове слідство про приналежність до міщанської верстви 51 чоловіка, неправильно записаних у селян. У відповідь Рутковський, примушений повернутися з Одеси, подає заяву комісії, в якій пише, що граф Потоцький, «чувствуючи себе угнетеним резолуцією» Подільського Губерніяльного Правління, подав на це скаргу до Сенату; через це Рутковський вимагає, щоб комісія припинила свою роботу до сенатського рішення; коли комісія поставилася до цієї вимоги негативно, він подає відповідну заяву й до Губерніяльного Правління. У Кам'янці ж адвокат Потоцького, Регульський, 20 січня 1828 року домогається припинити справу хоч до відповіді Сенату, або принаймні призначити в комісію ще одного члена, — урядовця виборного¹⁾. Але Правління ці вимоги відхилило, покликавшись на приклад з Жабоклицьким, що показує лише на затягнення справи цими «виборними урядовцями».

Головна праця комісії провадилася в напрямку виявлення економічних претенсій обох сторін, бо виявлення дійсної верстви підбитих у селянство міщан зробила все ж в значній мірі попередня комісія. Праця провадиться тепер досить енергійно, але все ж Губерн. Правління від часу до часу підганяє комісію, наказуючи їй, «не смотря на извороты повѣреннаго графа Потоцкаго шляхтича Рутковскаго», як найінтенсивніше провадити справу.

Виявлено ще певну кількість і підбитих у селянство міщан. Разом з попередніми вони складають вже чималу групу. Податки, що мали б іти з них до скарбу, як з міщан, ішли досі власникові; тому комісія обраховує збитки держави за весь цей час у 10.427 карб. 23³/₄ коп. сріблом і повідомляє про це Губерн. Правління.

Виявляє комісія зокрема й справу з мешканцями передмістя Мазурівки. Міщанство поясняло на закид Потоцького про запис мешканців цього передмістя у міщанство, що то є цілком не передмістя, а власне вулиця в середині самого міста (Тульчина), що йде від Мазурівської церкви. До того ж на цю вулицю Потоцький останніми часами силою переселив багатьох міщан, сподіваючися, очевидно, що вона залишиться за ним, оскільки її назви в акті 1787 р. не згадано. З цього приводу комісія перевела слідство й виявила таке: років із вісім до приїзду короля

¹⁾ Очевидно тому, що на посадах виборних перебувають у цей час майже виключно поміщики і Поляки.

Станіслава Августа до Тульчина (себто деє в кінці 1770-х років) був великий вплив нових слободян до Тульчина; оскільки ж місця їм в старих вулицях не було, то їм відвели для забудування поле між самим містом Тульчином і передмістями Заваллям та Воловодовкою. Це поле дістало назву Мазурівки і по забудуванню, не складаючи окремого передмістя, увійшло в склад самого міста Тульчина: через це Мазурівку, — як частину Тульчина, не називає й акт 1787-го року про звільнення.

Як ми сказали, комісія головне розглядала скарги матеріяльного характеру. Міщани повторювали в цілому свої попередні скарги, що в основних рисах були такі: 1) за зайву панцину за 454 тисячі днів міщанам належить — 454 тисячі злотих, 2) за мито орендарів — 36 тис. злотих, 3) за направлення шляху — 500 зл. 4) за відібрання левадів й городів. Щодо пунктів цих скарг комісія ухвалила: 1) вимагати від Потоцького інвентарів; а коли їх не буде, міщани мають дати свідків; 2) міщани мають подати відомості хто саме й коли орендував збір торговельного акцизу; 3) міщани мають подати докази та свідків; 4) з'ясувати цю справу точніше.

Міщани на це пояснили, що до першого пункту, що треба конче знайти інвентарі, проте вони ставлять і декого зі свідків дрібних шляхтичів, що свідчать, що міщани дійсно відробляли по 100 днів панцини річно. Щодо другого пункту, то міщани пояснюють, що орендували збір торговельного мита Євреї: Ђерко Мучник і Хаїм Міний, а також їх помічники, й, так мовити, службовці: Мортко Митник, Айзік Вірник, Янкель Дукельський, Шмуль Бейз, Янкель Рабінович, Мошко Лацивський, Іцко Могильйовський, Хаїм Крупник і Агрип(?) Лейзерович. В цьому міщани посилаються на свідків — Євреїв. Але уповноважений Потоцького заперечує вірогідність цих свідків, бо, за його словами, єврейська громада як-раз веде теж процес в власником за право вільного безмитного торгу, а тому свідки Євреї будуть свідчити «пристрастно». Комісія з ним погоджується, але міщани представляють тоді свідків шляхтичів, що свідчать те ж саме, що й свідки Євреї. Рівночасно свідчать вони й про відібрані хутори й левади.

В свою чергу подає скаргу й граф Потоцький, зазначаючи, що 126 міщан є власне селяни, неправдиво записані у цю верству. Але це не підтверджується; натомість Подільське Губерніяльне Правління ухвалює 13 квітня вирок, що до записаних у селянство міщан. А саме, як було з'ясовано з робіт комісії, 131 чоловіка (не рахуючи жінок у їх родині) було записано Потоцьким силою в селянство, а 3 з них навіть вздано в рекрути. Через це їх треба перевести у міщанство, а з Потоцького стягти гроші 10.427 карб. 23³/₄ коп. срібл. що їх ці міщани мали сплатити за весь цей час до скарбу; правда в цій сумі відіймається ті гроші, що їх вже заплатив за них Потоцький, як за селян (2.219 карб. 58 к. ср.). Рекрутів зарахувати міщанській громаді, а Потоцькому наказати представити трьох нових рекрутів.

Велику увагу звернув Татарновський на те, щоб здобути інвентарі, на які покликалися міщани. Він вимагає від Потоцького розшукати в архіві його інвентарі тульчинські за 1789—1809 роки. На це уповноважений Потоцького відповів, що справа подання інвентарів не є остільки важлива («не есть дѣломъ касающимся законѡвъ трона и отечества»). щоб для неї переривати цілий архів; до того ці інвентарі всі є в головному архіві (т. зв. Масальському), який є під доглядом графа Станіслава Потоцького, а не його вірителя графа Мечислава. Та окрім того власники й не зобов'язані ховати старі інвентарі по своїх архівах, які до того є партикулярними закладами, а не публічними, де всі мають право шу-

кати собі довідки. Рівно ж, додавав Рутковський, розшуки цих інвентарів є в інтересах міщан, а ніде немає такого права, щоб противна сторона шукала доказів для своїх супротивників. На це Татарновський наказав засідателю штабс-капітану Ольшевському добути ці інвентарі, але оскільки той жадної охоти зробити це не виявив, то через місяць Татарновський наказав земському ісправникові ще раз підтвердити Ольшевському цей наказ, зазначивши, що в противному разі його буде звільнено з посади, як недбайливого урядовця.

Це відразу вплинуло на Ольшевського; він сам розшукав в архіві Потоцьких відповідні інвентарі з 1795 по 1809 рік (за решту років там не знайшлося) і подав їх до Комісії¹⁾.

Такі рішучі виступи Татарновського, очевидно, примусили Потоцького вжити всіх заходів, щоб його усунути²⁾. І дійсно, йому це пощастило. Його було усунуто, а на його місце було призначено Гайсинського межового суддю Володкевича (в червні місяці) і було додано йому для допомоги, окрім бургомістра Тарнопольського, що лишався в комісії, ще засідателя Гайсинського Земського Суду, Федченка.

31-го серпня 1828-го року виходить указ цесаревича у відповідь на скарги міщан Тульчинських до нього і до царя, — де він відзначає губернаторові Подільської губернії, що: 1) перша комісія працювала надзвичайно слабо і майже нічого не виявила; 2) члени її всіляко намагалися затягнути справу й робити Потоцькому різні пільги; 3) уповноважений Потоцького систематично не являвся на вивови комісії і тим затягав справу; 4) межевий Брацлавський суддя Жабоклицький цілком не з'явився в комісію. Через це наказується оштрафувати членів першої комісії, притягти до права Потоцького і оштрафувати Жабоклицького та віддати його під суд Дворянського Зібрання. Новій комісії наказується справу повести якнайшвидше.

Нова комісія почала працювати з жовтня 1828-го року, закінчуючи розглядати різні економічні вимоги міщанства. Так, уповноважений від міщан Андрій Гордій з братом скаржився, що з наказу Потоцького зруйновано його млин, куплений у міщанина, який в свою чергу купив його у Щенного Потоцького 1785 року (на що є й купчі). Господарі-міщани, що їх неправдиво записав у селянство Потоцький, подали заяву про компенсацію у 75.388 злот. і 4 гроші за зайву панщину, що їх примушувано робити як селян.

В свою чергу уповноважений Потоцького скаржиться, що міщани з 1815 року не платять чиншу й не роблять шарварків, тому на 1824 рік вони винні економі 38.556 днів шарваркових і 48.835 злотих і 13 грошей чиншу. На це міщани заперечують, що у них поміщик забрав пасовиська, левади, городи і інші земельні угіддя, а тому і чинш власне немає за що платити.

Комісія розглянула усі справи, що їх ще було не докінчено й не рішення, й висловила свою думку: 1) Міщани, діставши волю, панщини не повинні були робити, між тим вони відробили (з 1787 р.) зайвих 454.000 днів панщини, або на 454 тисячі злотих сріблом.

2) Чинш в попередньому розмірі платити за землю з 1818 року було неможливо, бо власник перестав давати хмиз, пасовиська і т. ін.; всього забрано зайвого чиншу на 3.415 злотих.

3) Мито, так зв. анекс, було дійсно віддано в оренду євреям за тисячу злотих річно (36 тис. злотих за 36 років).

¹⁾ Спр. № 105.

²⁾ Спр. нумерована. Далі знов подаємо матеріал за нею.

- 4) Шлях міщани направляли дійсно не свій, за що їм належиться 500 злотих.
- 5) Власник дійсно забрав городи, левади.
- 6) У міщан Кондратюків він захопив усе майно, на суму 3.540 зл.
- 7) У міщанина Федоровича захопив будинок (коштом у 100 крб. сріб.).
- 8) Те ж і у міщанки Слюсарки (коштом 12 крб. ср.)
- 9) Забрав хліб з запасного магазину міщанства (на суму 405 крб. 75 коп. сріблом).
- 10) За 131 чоловіка міщан, неправдиво підбитих в селянство, зайвої панщини належить в Потоцького 75.388 зл. 4 гр. срібл.
- Ці думки комісії було відіслано до Подільського Губернського Правління для остаточного розгляду й вироку.

Починається останній, досить довгий етап у справі тульчинських міщан, — блукання цієї справи по різних офіційних установах, рішення й перегляд цих рішень, скасування їх і новий перегляд. Правда, перше рішення цієї справи виходить досить швидко, але потім за те починається звичайна тяганина. А саме, 1829-го року справа опиняється в Брацлавському повітовому суді. Сюди передає всі справи щодо цього процесу й Сенат, який навіть рішає в цей час, згідно з апеляцією Потоцького, припинити стягати з нього збитки скарбові за підбитих у селянство міщан аж до остаточного рішення справи. Переглядається тут знову деякі вже рішені раніше справи.

Отже, в липні 1829-го року, Брацлавський суд ухвалив таке рішення в справі Тульчинських міщан: 1) Мешканців Тульчина з передмістями Заваллям, Воловодовкою і Козачизною, всього — 172 господарі, визнати за міщан. 2) Мешканців передмістя Мазурівки, що теж подавали скаргу про волю, вважати за селян-підданих Потоцького. 3) Мешканців вищезгаданих трох передмість 246, як несправедливо записаних у міщанство, повернути у селянський стан. 4) Перевести 6 родин неправдиво записаних до селянства — у міщани. 5) Претенсії міщан про заплати за зайву панщину й чинш вважати за необґрунтовані, а тому наказати їм заплатити Потоцькому ще 4.138 карб. сріблом за недоплочений чинш. 6) Так само мають заплатити міщани й за недороблені, за заявою Потоцького, шарварки, — 3.855 карб. срібл., а надалі мають платити чинш і робити шарварки згідно з указом про волю 1787 року. 7) Щодо левад, хуторів і городів, то напівофіційні розписки і купчі на них, що їх подали міщани, не дійсні. Вони мусли подати цілком офіційні документи, на гербовому папері, і завірені, де треба. 8) Постанови комісій, сприятливі міщанській громаді, вважати за невірні («за несправедливые почесты»). 9) Прохання міщан, щоб Потоцький оплатив їх судові витрати, оскільки він розпочав судовий процес, відхилити, бо процес почався з вини міщан.

Це, цілком несподіване, рішення, що цілковито суперечило результатам слідства, підписав суддя Ключковський, Поляк (навіть підписується польською мовою), і два підсудки: Корчевський, Поляк, і Свищов, очевидно, Росіянин. Отже, немає сумніву, — що, до речі, видно й з попереднього викладу, судова справа в повітових судах в 1820—1830-х роках була майже ще цілковито в руках польської шляхти, що й рішала справи здебільшого на користь свого брата поміщика-шляхтича, незалежно від справедливості, ба навіть іноді всупереч законам.

Але рішення Брацлавського повітового суду було ще не останнє. Його було передано на затвердження Подільських Головного суду й Губерніяльного Правління. Правління, розглянувши 1830-го року усю

цю справу, знайшло, що вона перебуває в хаотичному стані, і відіслало того ж року до Цивільної Палати Подільського Головного Суду¹⁾. Тут справа знайшла спокійний притулок на кілька років. 1832-го року Губерніяльне Правління запитує, в якому стані рішення цієї справи; 1833-го повторює це запитання до Цивільної Палати й Цивільний губернатор Подільської губернії²⁾.

Нарешті, 19 грудня 1834-го року, Цивільна Палата розглядає цю справу, але не винісши ще жадного рішення відсилає на відзив до Губерніяльного Прокурора³⁾. 9 жовтня 1835-го року прокурор повертає її до Цивільної Палати з своєю думкою, що звільнення міщан цілком правдиве, але грошові вимоги обох сторін потребують перевірки, розрахунку й нового рішення.

Тим часом боротьба у Тульчині продовжується. Потоцький, не чекаючи затвердження вироку Брацлавського суду, починає вимагати уплати присуджених йому за цим вироком грошей, міщани відмовляються; тоді Потоцький подає скаргу до Сенату й рівночасно розпочинає новий процес, подавши позов на тульчинську громаду ще й до брацлавського Магістрату. На це все, а рівно ж на затягання справи міщани скаржаться кількокразово до Губерніяльного Правління.

Остаточне рішення виходить 19 грудня 1836-го року. А саме, Цивільна Палата Головного Суду ухвалила:

1) Переводити у селянство 246 родин міщан Брацлавський суд не мав права, бо постановою Сенату 1824-го року вони є міщани, через що й залишити їх у цій верстві.

2) 39 душ (15 родин) з Мазурівки, що їх неправдиво було записано у міщанство, повернути в селянство.

3) З інших претендентів на міщанську волю: 17 родин перевести у міщанство (зарахувавши їм і трьох рекрутів, що їх здав Потоцький),

4) інших 33 родини залишити у селянстві.

5) З претендентів, що особисто подавали заяви, 5 родин перевести у міщанство, 5 залишити в селянстві.

6) Стягти з Потоцького збитки, які зазнав скарб через неправдиве зарахування усіх вищезгаданих міщан у селянство.

7) Щодо грошових претенсій міщан за зайву панщину, мито і т. ін., рівно ж і претенсій М. Потоцького за недоплачений чинш, — то ці вимоги усі скасувати, як мало обґрунтовані і не оперті на будь-які контрактові норми. Приватні претенсії (відібрання будинків, майна і т. ін.) до загальної справи відношення власне не мають і хай міщани провадять їх судом окремо; так само мають подавати й окремі позови ті міщани, що їх звільнено тепер з селянства, за зайву панщину. Нарешті, претенсія міщан, щоб Потоцький оплатив їх судові витрати, є правдива, через це нехай вони подадуть точні реєстри витрат і вимагають судом сатисфакції.

Про це рішення в серпні 1837-го року офіційно повідомлене обидві противні сторони. Але їх обох цей вирок не задовольнив; обидві вони вважали себе за покривджених ним і намагалися продовжувати боротьбу. Ще до офіційного повідомлення про рішення, гр. М. Потоцький в квітні 1837 р. подав апеляцію до Сенату, а в липні цього року подають апеляцію й міщани⁴⁾. Проте дальших відомостей про цю боротьбу ми не маємо; чи вона на цьому й скінчилася, чи продовжувалася ще деякий час, переходячи всі етапи тогочасної бюрократичної тяганини, — не відомо. На

¹⁾ Спр. № 101.

²⁾ Ibidem.

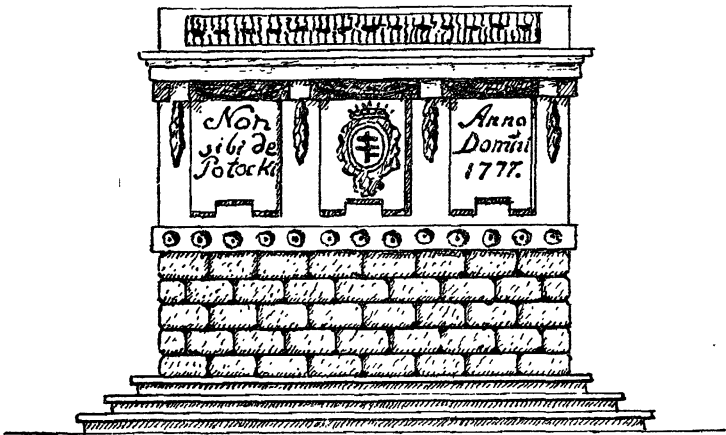
³⁾ Вищезгадана справа нумерована; далі знов з неї.

⁴⁾ Спр. № 101.

цьому уриваються наші звістки про цю цікаву і характерну для тієї доби 40-річну боротьбу міщанства проти свого колишнього дідича.

Наслідок мусимо підкреслити три риси в цій боротьбі, що кидаються у вічі при перегляді численних архівних справ про неї. Перша, це величезний авторитет і єдність в цілому міщанської, — колишньої селянської, громади. Всі члени громади підтримують її, як один, в боротьбі з Потоцьким, слухають і виконують її рішення, слухаються і своїх уповноважених від громади. Друга риса, це те, що міщанство тульчинське, загалом заможне, виступає в цій боротьбі під проводом найбільш заможних своїх груп. Не лише на чолі громади стоять найзаможніші кола, але й вони і репрезентують цю громаду в судових процесах; нагадаємо хоч би уповноваженого Гордія, власника млинів, торговельних закладів і т. ін. Поруч з громадою ідуть і дрібні шляхтичі й однодворці, які, очевидно, щодо матеріального забезпечення відповідають здебільшого заможнішим міщанським колам. Ці шляхтичі, забуваючи своє дворянство, підтримують проти магната ближчі їм економічно міщанські маси, виступаючи як свідки на її користь, або й даючи з своїх лав і певних уповноважених в судових справах громади (як напр., в початку ХІХ ст. шляхтича Камінського, або в 1830-х р. — шляхтича Калецького).

Нарешті, третя риса, — певний антагонізм між міщанською громадою християнською і єврейською. Не вважаючи на те, що інтереси їх є досить близькі, — ці дві громади, напр., рівночасно ведуть процес з власником (єврейська за безмитний торг), — вони не працюють спільно і виступають часто навіть як вороги. Причина цього полягала, очевидно, в певній конкуренції між цими громадами, а також в тій ролі визискувача — посередника між християнською громадою й власником, яку відгравала єврейська громада, принаймні її заможніші верстви, у Тульчині.

Пам'ятник, що його поставив Потоцький в пам'ять про звільнення міщан Тульчина з кріпацтва (з пляну 1787 р.; на малюнку дата 1777 помилкова).